

PETER ŠTIH

O IZOBRAŽEVANJU IN ŠOLSTVU TER O IZOBRAŽENCIH IN ŠOLNIKIH V SREDNJEM VEKU NA SLOVENSKEM

ON EDUCATION AND THE SCHOOL SYSTEM AND ON THE EDUCATED PEOPLE AND TEACHERS IN MEDIEVAL SLOVENIA

Izvleček

Članek obravnava izobraževanje in razvoj šolstva v srednjem veku na Slovenskem. Oboje se je kar v največji meri razlikovalo od modernega stanja. Pismenih je bilo le nekaj procentov prebivalstva in ti so tudi bili povezani s šolstvom, ki pa sistemsko ni bilo regulirano, »država« zanj ni skrbela. Tudi učnih načrtov in »katalogov znanja« ni bilo. Šolanje je bilo namenjeno predvsem vzgoji lastnega naraščaja znotraj posameznih institucij in skupnosti in tem potrebam je bil prilagojen tudi pouk. Za slovenski prostor v srednjem veku je značilno, da so prve šole v njem izpričane šele od konca 12. stol. naprej in da je bilo na njih možno absolvirati le osnovna znanja in doseči precej skromno izobrazbo. Kdor je hotel več – poslušati predavanja iz *septem artes liberales*, prava, medicine ali teologije – je moral iti na študij v tujino, kjer je od poznega srednjega veka naprej študiralo kar precejšnje število študentov s slovenskega ozemlja.

Gljučne besede: srednji vek, slovensko ozemlje, šolstvo, izobraževanje, študij v tujini.

Abstract

The article deals with education and the development of the school system in medieval Slovenia, which was very different that it is nowadays. Only a small percentage of the population was literate and had some connection with the school system, which on the other hand was not regulated, the »state« did not really care for it. There were no curricula or »knowledge catalogues«. Schooling was normally for the education of children within individual institutions and communities. Classes were adapted to these needs. For the Slovenian territory in the Middle Ages, it is typical to find first schools only after the end of the 12th century, where one could absolve only the basic knowledge and obtain a rather modest education. Whoever desired more, for example lectures in *septem artes liberales*, law, medicine or theology, had to go abroad to study, which was exactly what a number of students from the Slovenian territory did after the late Middle Ages.

Keywords: Middle Ages, Slovenian territory, school system, education, study abroad.

O IZOBRAŽEVANJU IN ŠOLSTVU TER O IZOBRAŽENCIH IN ŠOLNIKIH V SREDNJEM VEKU NA SLOVENSKEM

Branje, še bolj pa pisanje, je bilo v srednjem veku privilegij redkih. Na Tirolskem je bilo npr. na začetku 16. stoletja pismenih le 3 do 4 % prebivalstva¹ in če lahko iz te številke sklepamo na razmere v slovenskem prostoru, potem ob koncu srednjega veka pri nas ni moglo biti pismenih več kot 20.000 ljudi. Z veliko verjetnostjo pa lahko menimo, da je bila ta številka še nižja, da o starejših obdobjih sploh ne govorimo.

Stoletja je pisanje zahtevalo veliko časa. Vsako črko je bilo potrebno napisati posebej, praviloma v več potezah in pero je bilo treba vedno znova odmikati od pisne podlage in na novo zastavljati njegovo gibanje po pergamentu. Sprememba pisne mode, ko je iz karolinške nastala gotška minuskula, pisava, ki je odpravila zaobljene črke in (z)lomila njihove linije, ni, kar se ekonomije pisanja tiče, spremenila ničesar. Hitrejše pisanje je omogočila šele od konca 13. stoletja uveljavljajoča se gotška kurziva. Zamudno lomljenje linij je izginilo, črke so bile poenostavljene in med seboj povezane. Pisava je tako postala neprekinjena in tekoča. Peresa v glavnem ni bilo več potrebno odmikati od pisne podlage in tudi razlike v pritisku nanj so odpadle. Nova kurzivna pisava je bila seveda le odraz širšega dogajanja v družbi in jasen indic naraščajoče pismenosti ter z njo zvezane potrebe po hitrejši produkciji tekstov najrazličnejših vrst.

Istočasno z razvojem kurzive se je povečevala pisna uporaba ljudskih jezikov, kar je pomembno širilo krog tistih, ki so aktivno ali pa pasivno (kot poslušalci) participirali pri pisni produkciji. V listinskem poslovanju se je začela polagoma uveljavljati nemščina, ki je postopoma skoraj v celoti izpodrinila tradicionalno latinščino. V slovenskem prostoru se je ta jezikovni obrat začel dogajati v osemdesetih in devetdesetih letih 13. stoletja, ko so freisinški, briksenški, ortenburški in goriški pisarji napisali prve listine v nemškem jeziku.² Drugače je seveda bilo v Istri in primorskih mestih, kjer je latinščina še naprej prevladovala in goriški grofje so npr. listine za prejemnike v Istri izstavljali v latinščini, za prejemnike na Kranjskem in drugod pa v nemščini. Tudi pri slovenskem jeziku, ki se sicer kot pisni poslovni jezik ni uveljavil, je prišlo do velikih sprememb v njegovi pisni uporabi. Če sta se nam do konca visokega srednjega veka ohranila le dva zapisana jezikovna spomenika, ki ju prištevamo v tradicijo slovenskega jezika – Brižinski spomeniki in pozdrav, ki ga je Ulrik Liechtensteinski položil v usta koroškemu vojvodi Bernhardu Spanheimskemu – je to število v poznem srednjem veku skokovito naraslo: ob Celovškem oziroma Rateškem rokopisu iz 14. stoletja, poznamo iz 15. stoletja poleg najbolj znanega Stiškega rokopisa še najmanj osem vsebinsko, po obsegu in ohranjenosti različnih zapisov slovenskega jezika.³

K razmahu pismenstva je v istem času nenazadnje pomembno prispeval tudi nov material za pisanje, ki je utrl pot tudi kasnejšemu tisku – papir. Ta sicer ni bil tako trpežen in obstojen kot pergament, zato pa je bil okrog 1400 okvirno desetkrat cenejši od njega. V Evropo je prišel s posredništvom Arabcev, kar je tudi razlog, da se je najprej uveljavil na Iberskem polotoku in v Italiji, od koder je njegovo poznavanje v zadnjih desetletjih 13. stoletja seglo tudi v naše kraje. Zato ne preseneča, da je njegova uporaba pri nas prvič izpričana v Piranu, kjer so bile na papirju zapisane že najstarejše poznane notarske knjige, katerih prvi vpisi segajo v leto 1281. Zelo hitro se je uveljavil tudi v pisarnah goriške in tirolske veje Goriško-Tirolskih grofov, ki so imeli tesne poslovne stike s severnoitalijanskim prostorom. Tako je v pisarni Goriškega grofa Alberta I. že 1287 nastala listina na papirju, ki je bila zadolžnica za njegovega brata Majnharda II., v katerega tirolski pisarni

1 Dular, *Živeti od knjig*, 67.

2 Kos, *Pismo, pisava, pisar*, 41 sl.

3 Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, 50 sl.

je bila že naslednje leto na papirju zapisana prva računska knjiga.⁴ V naslednjem stoletju, v katerem je v slovenski zahodni sosesčini – v Čedadu 1318 in v Vidmu 1351 – že izpričana produkcija papirja v papirnih mlinih, od koder so ga tudi uvažali k nam, je uporaba papirja skokovito napredovala. Uporabljali so ga predvsem za zapise pravne in poslovno-administrativne narave in poleg listin so začeli na njem pisati tudi urbarje, fevdne in računske knjige ter podobno. Med najstarejše takšne zapise na papirju za slovenski prostor sodijo seznam fevdov gospodov iz Rihemberka (današnjega Branika) v goriškem gospostvu iz okoli 1350, urbar za oglejsko posest v tolminski gastaldiji iz 1377, ter habsburške, goriške in freisinške obračunske knjige, ki se nanašajo tudi na slovensko ozemlje in so v glavnem začele nastajati v zadnjem desetletju 14. stoletja.⁵

Razmah pismenstva na splošno in še posebej na poslovno-administrativnem področju pa je šel z roko v roki še z enim družbenim pojavom: gospodarskim vzponom meščanstva, ki je v svoje trgovsko in bančno poslovanje uvedlo računovodstvo, poslovne knjige in druge oblike knjigovodstva. V ta sklop sodi tudi naraščajoče uveljavljanje arabskih števil, ki so bile za hitro računanje veliko bolj primerne kot stari rimski znaki. Medtem ko pismenstvo še konec srednjega veka v glavnem ni sodilo v svet plemstva, ki je svojemu družbenemu položaju ustrezno dejavnost še vedno primarno videlo v vojni, turnirjih, lovu ali plesu, je uveljavitev branja, pisanja in računanja v meščanskih krogih in deloma tudi že v podeželsko-kmečkih elitah povzročilo globok kulturni preobrat: pismenost in pismenstvo sta prebila duhovno-religiozen okvir, na katerega sta bila še do konca visokega srednjega veka pretežno vezana in tako odprla pot sekularizaciji vzgoje, šolstva in izobraževanja in s tem procesu, ki je imel kar najbolj daljnosežne posledice.

Srednjeveško šolstvo se je od predstav, ki jih danes povezujemo s pojmom šolstvo, razlikovalo v kar največji meri. Sistemsko ni bilo regulirano, »država« zanj ni skrbela, tudi učnih načrtov in »katalogov znanja« ni bilo in nivo izobraževanja ter obseg posredovanega znanja sta bila zato največkrat odvisna od sposobnosti in prizadevnosti posameznih učiteljev. Predvsem pa je zajelo le skromen del populacije ter še v tem okviru v glavnem le moške, katerih šolanje je bilo znotraj posameznih institucij kot so bile škofije, samostani in župnije, namenjeno predvsem vzgoji lastnega naraščaja in tem potrebam je bil prilagojen tudi pouk. Tudi univerze, na katerih so dečki na »nižji« artistični fakulteti, ki je praviloma šele odpirala vrata za študij na pravni, medicinski ali teološki fakulteti, študirali že v »gimnazijskih« letih, so se po svojih vsebinah in organizaciji bistveno ločile od modernih ustanov istega imena. Zato je s perspektive organizacije šolstva v 19. in 20. stoletju tudi mogla biti izrečena sodba, da je bila artistična fakulteta, ki se je v novem veku polagoma začela imenovati filozofska fakulteta, do konca 18. stoletja le neke vrste višja gimnazija ali kvečjemu *college* anglosaksonskega izobraževalnega sistema.⁶

V zgodnjem srednjem veku ni na slovenskem ozemlju izpričana nobena vzgojna in izobraževalna ustanova. To ne preseneča, saj so prve šole nastajale pri cerkvenih središčih kot so bile škofije in samostani, teh pa pri nas takrat ni bilo. Edina izjema bi – vsaj glede na infrastrukturo – nemara lahko bil Koper, katerega konec 6. stoletja vzpostavljena škofija je sicer najverjetneje zamrla, a je v mestu na začetku 10. stoletja že stal ženski samostan, okoli 930 pa je v njem kot notar deloval tudi diakon Gregor, sicer pisec več pomembnih listin.⁷ Najbližja šolska centra sta tako bila Salzburg na Bavarskem in Čedad v Furlaniji, ki sta bila škofijska, metropolitska in samostanska centra.

⁴ Najstarejša piranska notarska knjiga, 72.

⁵ Urbarji salzburske nadškofije, IX sl. (seznam urbarjev, ki se nanašajo na slov. ozemlje); Bizjak, *Ratio facta* est, 16 sl.

⁶ Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem, 14.

⁷ *Codice Diplomatico Istriano* 1, št. 70, 71; Štih, Ženski samostan v Kopru, 43 sl.

Salzburg, kjer so v 8. stoletju delovale tako izjemne osebnosti kot so bili škofje Rupert, Virgil in Arn, se je razvil v najpomembnejši kulturni center vzhodnoalpskega prostora. Središče kulturnega in literarnega dogajanja je bil samostan sv. Petra, ki je bil združen s škofijo in v njem je vsaj od časa učenega Virgila, ki je v Salzburg zanesel znanost in kulturo svoje irske domovine, delovala samostansko-stolna šola. Samo (nad)škof Arn katerega je njegov prijatelj Alkuin označil za moža velike učenosti in ki je preko svojih povezav z dvorom Karla Velikega usmeril v Salzburg tok frankovske omike in znano-
sti, je dal za tamkajšnjo knjižnico prepisati več kot 150 kodeksov.⁸ Tako kot druge šole svojega časa je tudi ta nastala iz potrebe po kvalificiranem duhovniškem kadru, k čemur so zavezovali tako papeški odloki kot tudi sinodalni zaključki in vladarske odredbe, ki so poudarjali, da neizobražen in nepismen človek ne more biti posvečen za duhovnika. Z veliko mero gotovosti zato lahko predpostavljamo, da so med menihi in duhovniki, ki so svojo izobrazbo dobili v šoli pri sv. Petru, bili tudi takšni, ki so v času škofa Virgila ali pa tudi kasneje kot misijonarji delovali v Karantaniji. Isto velja tudi za misijonarje, ki so delovali v Pribinovi in Kocljevi Panoniji, kamor je npr. nadškof Liupram v petdesetih letih 9. stoletja poslal duhovnika in »presvetlega doktorja« Svarangala skupaj z diakoni in kleriki ter za njim še duhovnika Altfrida, ki je bil »magister vseh umetnosti«.⁹ Pri sv. Petru je verjetno učil tudi Virgilov sopotnik iz Irske, škof Dobdagrek (*Dubda-chrich*), ki je po Virgilovi posvetitvi za škofa svoj sedež prenesel na Chiemsee in tam ustanovil lastno šolo. Tam sta (krščansko) vzgojo in izobrazbo dobila tudi karantanska princa Gorazd in Hotimir, ki sta kot talca okrog leta 745 prišla na Bavarsko.¹⁰

Podoben center kot Salzburg je na skrajni severovzhodni meji Italije bil Čedad, sedež langobardskega in nato frankovskega vojvode, v katerem je že od 737 stoloval tudi oglejski patriarh. Tamkajšnja šola, ki je glede na zaledje, od koder so prihajali učenci, presegala pomen običajne stolne šole, v kateri so se izobraževali duhovniki za potrebe lokalne škofije, je prvič izpričana leta 825, čeprav je nedvomno obstajala že prej. Takrat je bilo s kapitularem cesarja Lotarja I. na najvišji ravni reformirano duhovno izobraževanje, saj je zaradi malomarnosti in nevednosti duhovnikov verski nauk (*doctrina*) marsikje ugasnil. Izbranih je bilo devet mest langobardsko-frankovske Italije – Pavia, Ivrea, Torino, Cremona, Firenze, Fermo, Verona, Vicenza in Čedad – kjer naj bi *scholastici* še posebej intenzivno skrbeli za študij in izobraževanje mladih ljudi v filozofskih in teoloških disciplinah. Šole v teh krajih so bile pristojne za točno določena širša območja in na severovzhodu Italije je tako pod Verono spadalo področje Mantove in Trienta, Vicenza je bila center za Padovo, Treviso, Feltre, Cenedo in Asolo, *scola* v Čedadu pa za ostala neimenovana mesta.¹¹ Domnevno je bilo s tem mišljeno oblastno področje furlanskega duksa, ki je pokrivalo Furlanijo, Istro in slovanski svet vzhodno od Italije. Nemara so v šoli v Čedadu svojo odlično izobrazbo pridobili že Pavel Diakon in kasnejša oglejska patriarha Pavlin II. in Maksencij. Vsekakor je Pavlin, ki je veljal za najpomembnejšega teologa Italije po Gregorju Velikemu in je bil tudi nadarjen pesnik in literarni ustvarjalec, že ob svoji prvi omembi 776, v darovnici, ki jo je prejel od Karla Velikega, označen kot učitelj gramatike, *artis grammaticae magister*.¹² Tako kot Arn v Salzburgu, s katerim je prijateljeval in s katerim sta skupaj sodelovala na vojaškem pohodu v Avarijo 796 ter pri njenem pokristjanjenju, je moral Pavlin poskrbeti za misijonarje, ki so delovali v novoosvojeni deželi

8 Dopsch, *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*, 172 sl.; isti, *Salzburg zur Zeit Erzbischof Arns*, 27 sl.; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 179; isti, *Arn von Salzburg*, 20 sl.

9 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 12. Gl. tudi Dopsch, *Rupert, Virgil*, 101 sl.; isti, *Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum*, 667 sl.

10 Hermann, *Wissenschaft und Bildung*, 1071 sl.

11 *Capitulare Olonnense ecclesiasticum primum*, c. 6.

12 D. Kar. I., št. 112.

in za katere je pričakovati, da so potrebno duhovno izobrazbo dobili v Čedadu.¹³ Zaradi potrebe po znanju jezika domorodnega prebivalstva ne bi bilo presenetljivo, če bi nekateri izmed njih izvirali iz slovanskega sveta nekdanje Avarije. Kasneje je Čedad izgubil pomen nadregionalnega izobraževalnega središča, čeprav sta v mestu v visokem srednjem veku obstajali posebna šola za pisarje in notarje, ki so delovali v patriarhovi pisarni in seveda tudi stolna šola; Karel IV. pa je 1353 v Pragi na prošnjo svojega brata, oglejskega patriarha Nikolaja Luksemburškega, celo izstavil ustanovno listino za univerzo v Čedadu, ki naj bi imela artistično fakulteto (*studium generale*), a ustanova nikoli ni zaživel.¹⁴

Sicer pa imamo prve vesti, ki izpričujejo obstoj šol na slovenskem ozemlju, šele s konca 12. stoletja, ko se v Kopru leta 1186 med tamkajšnjo stolno duhovščino omenja tudi *Bonifacius magister scholarum*.¹⁵ Z obnovitvijo škofije v Kopru leta 1177 je bilo vzpostavljeno stanje, ki je omogočalo tudi ustanovitev posebne stolne šole za vzgojo lastnih duhovnikov pri sedežu škofije in Bonifacija lahko utemeljeno smatramo za učitelja šolarjev, ki so se šolali v tamkajšnji stolni šoli. Zelo zgodnji obstoj te šole potrjuje tudi *magister scholarum* Janez, ki se omenja v Kopru 1216 in je tako kot Bonifacij tudi sodil v krog tamkajšnjih stolnih kanonikov.¹⁶ Ob tem je zanimivo, da v sosednjem Trstu, katerega škofija je kontinuirano delovala od antike naprej in katere dijecezansko področje je pokrivalo precej večje ozemlje kot koprška škofija (tržaški in notranjski Kras z Istro okrog Buzeta, Roča in Umaga), navkljub pričakovanjem nimamo zanesljivih informacij o obstoju takšne šole v visokem srednjem veku. 1192 se sicer omenja neki »magister G.,« ki je v imenu tržaške cerkve pojasneval papežu Celestinu III. spor z oglejskim patriarhom glede izvolitve novega tržaškega škofa,¹⁷ vendar se njegova oznaka prav lahko nanaša na njegovo akademsko izobrazbo in ne na učiteljsko funkcijo.

Je pa zato toliko boljše dokumentirana stolna šola v Krki na Koroškem, ki je morala začeti z delom kmalu po ustanovitvi te salzburške »lastniške« škofije leta 1072. Člani krškega stolnega kapitlja so od konca 12. stoletja večkrat omenjeni z nazivom *scolasticus*, v 14. stoletju pa je v Krki kot rektor tamkajšnje šole deloval jurist Volkmar s Saške. Tako kot drugod, je tudi krška stolna šola skrbela za izobraževanje duhovnikov, kar je pomenilo, da so se v njej dečki učili na pamet molitev in psalmov, branja in pisanja, cerkvenega petja, izračunavanja premičnih cerkvenih praznikov in seveda tudi latinščine, ki je bila do poznega srednjega veka univerzalni jezik kulture in izobrazbe. A poleg te »notranje šole«, namenjene vzgoji lastnega naraščaja, je v Krki obstajala tudi »zunanja šola« za posvete šolarje in v njej so si znanje in vzgojo pridobivali tudi plemiški sinovi. Med najbolj prominentnimi so bili zagotovo trije sinovi koroškega vojvode Ulrika I. Spanheimskega (1135–1144), od katerih sta dva kasneje sledila očetu na vojvodskem položaju.¹⁸ Krška stolna šola je svoj dober glas ohranila skozi cel srednji vek in je bila tudi ena od postaj v šolanju Sigismunda (Žiga) Herbersteina (1486–1566), znanega diplomata v službi Habsburžanov, ki je zahodni Evropi odkril Rusijo. Svojo prvo izobrazbo je Herberstein dobil v župnijski šoli v rodni Vipavi, kjer se je na stičišču slovanskega, romanskega in nemškega sveta naučil tudi vseh treh jezikov svoje okolice. Z devetimi leti je bil poslan v krško stolno šolo k svojemu sorodniku in tamkajšnjem stolnem proštu Wilhelmu Welzerju, bratu bolj znanega koroškega deželnega glavarja in upravitelja Veita Welzerja, ki je mladega fanta

13 O Pavlinu gl.: Fornasir, *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia*; Piusi, *XII centenario del concilio di Cividale*; Chiesa, *Paolino di Aquileia*; Chisea, *Paolino, patriarcha di Aquileia*, 641sl.

14 Leicht, *Il primo tentativo*, 1 sl.; isti, *Scuole superiori*, 1 sl.; Tavano, *Bergamini, Patriarchi*, 326 sl.

15 Gradivo 4, št. 724.

16 Gradivo 5, št. 259.

17 Gradivo 4, št. 804.

18 Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens* 1, 488 sl.

vpeljal tudi v plemiško družbo. Kot trinajstletnik je Herberstein svoje šolanje nadaljeval na Dunaju, najprej v mestni šoli pri sv. Štefanu in nato na artistski fakulteti Dunajske univerze, kjer je 1502 pri šestnajstih letih dosegel bakalavreat. Dve leti je nato obiskoval še juridično fakulteto, vendar študija formalno ni zaključil in si ni pridobil magistrskega oziroma doktorskega naslova.¹⁹

A trdoživost in ugled krške stolne šole sta bila konec srednjega veka že prej izjema kot pravilo. V Ljubljani je tako župnijska (in mestna) šola pri sv. Nikolaju, ki je ob ustanovitvi škofije 1461 postal stolna cerkev, na nek način prevzela še vlogo stolne šole, a se prav uveljaviti ni mogla nikoli; učitelja, ki je tam deloval, pa so plačevali tako mesto kakor škofija in kapitelj.²⁰ Kot izobraževalno središče za duhovniški naraščaj se je v ljubljanski škofiji bolj uveljavil Gornji Grad, ki je po inkorporaciji in nato razpustitvi tamkajšnjega benediktinskega samostana (1473) postal rezidenca ljubljanskih škofov, in kamor si je škof Lamberg 1478 tudi izposodil najmanj petdeset rokopisnih in tiskanih knjig iz knjižnice ljubljanskega stolnega kapitlja.²¹ Tudi 1228 ustanovljena škofija pri Št. Andražu v Labotski dolini na Koroškem je verjetno imela precej skromno stolno šolo, na čelu katere je 1307 stal šolski mojster Herman.²²

Iz enakih razlogov kot stolne, so bile ustanavljane tudi samostanske šole. Nasploh so bili samostani v slovenskem prostoru v srednjem veku ob umanjkanju škofij in posvetnih vladarskih dvorov glavni centri kulture in umetnosti – a tudi izobraževanja, čeprav imamo o tem manj podatkov, kot bi si želeli. Tako se 1228 v gornjegrajskem samostanu omenja *magister* Berenger, dve leti kasneje pa v Stični *magister* Horand,²³ za katera pa ne moremo z zadnjo gotovostjo trditi, da sta zares učila, saj se je njun naslov lahko nanašal na njuno akademsko stopnjo izobrazbe; nasploh nastopajo v srednjeveških virih številni magistri, ki s šolstvom nimajo nobene zveze. A ker sta imela oba omenjena samostana dobro založene knjižnice, ker je v Stični v drugi polovici 12. stoletja delovala tudi dobro organizirana skriptorska delavnica s številnimi pisarji in iluminatorji in ker neuresničen načrt, da bi Gornji Grad postal sedež škofije predpostavlja določeno infrastrukturo, lahko vendarle menimo, da so oboji imeli lastno šolo. Poleg šol pri minoritih v Celju in kartuzijanih v Žičah in Jurkloštru je v poznem srednjem veku pri nas jasno dokumentirana šola nemškega viteškega reda v Ljubljani, kjer se 1460 omenja *magister Sigismundus, rector scolae in domo Teutonicorum*.²⁴ Bolje so samostanske šole dokumentirane na Koroškem. Najbolj velja to za 1091 ustanovljen benediktinski samostan v Št. Pavlu, kjer je obstoj tamkajšnje šole izpričan že za drugo polovico 12. stoletja, ko so iz listin poznana celo imena nekaterih plemiških sinov, ki so bili skupaj s kakšno kmetijo za njihovo vzdrževanje predani samostanu *ad discendas litteras*.²⁵ Za predstavo o srednjeveški samostanski šolski pokrajini je zelo izpovedna tudi šola dominikancev v Brežah, kamor je ta red prišel že pred 1220 in ki je bila odprta tudi za pripadnike drugih dominikanskih samostanov. Omeniti velja, da je v Jurkloštru in Pletterjah nekaj časa kot prior deloval Nikolaj Kempf iz Strassburga (1397–1497), magister filozofije dunajske univerze, ki je med drugim 1447, v letu ko je nemara postal jurkloštrski predstojnik, napisal pedagoški traktat

19 Wiesflecker, *Der Mensch Siegmund von Herberstein*, 3 sl.; Golia, *Herbersteinovo življenje*, 188 sl.

20 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike* 1, 19, 26 sl.; Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije*, 177 sl.

21 Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, 51 sl.; Bernhard, *Die Bibliothekschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach*, 187 sl.

22 Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens* 1, 489.

23 Tako Schmidt, *Zgodovina šolstva* 1, 20, vendar se zdi, da Horand ni bil magister v Stični, ampak v Velikih Laščah; gl. Gradivo 5, št. 530.

24 Schmidt, *Zgodovina šolstva* 1, 20.

25 Thelian, *Die Lateinschule des Benediktinerstiftes St. Paul*, 375.

»O pravem smotru in pravem redu pouka«, ki je še vedno zavezan sholastičnemu mišljenju.²⁶ Povsem drugačen miselni svet odraža spis »O plemenitih običajih«. Kmalu po 1400 ga je napisal Kempfov sodobnik, v beneškem Kopru rojeni Peter Pavel Vergerij (starejši) (1370–1444), ki pa je deloval izven slovenskega prostora v mestih humanistične Italije in nato na Madžarskem v službi Sigismunda Luksemburškega. Kot prvi humanistični pedagoško-vzgojni traktat je ta Vergerijev spis doživel velik odmev in široko recepcijo.²⁷

Poleg notranjih šol, *scholae internae*, ki so se nahajale v klavzurnem delu samostana in so bile namenjene izobraževanju in vzgoji menihov, lahko vsaj po analogijah s stanjem v srednjeevropskem prostoru pričakujemo, da so nekateri samostani na Slovenskem imeli tudi zunanje šole, *scholae externae*, za laike, ki niso nameravali ostati v samostanu, vendar niso izpričane. Obstoj takšnih zunanjih šol je bil odvisen tudi od redovnih pravil, po katerih so živele samostanske skupnosti: pri kartuzijanih so bile zaradi njihovega eremitskega in kontemplativnega načina življenja povsem nepredstavljive, pri benediktincih, cistercijanih in mestnih beraških redovih, ki so bili bolj odprti v posvetni svet in so lahko skrbeli tudi za duhovno oskrbo in opravljali karitativno dejavnost, pa ne bi bile nič nemogočega.

Podobno velja tudi za ženske samostane, vendar z eno pomembno razliko: tamkajšnje šole so bile za deklice skorajda celoten srednji vek edine ustanove, kjer so si lahko izven domače hiše pridobile vsaj nekaj izobrazbe. Tudi v nunskih samostanih je bila v ospredju vzgoja lastnega naraščaja, so pa imeli nekateri konventi tudi zunanjo šolo, v kateri so se hčere plemiških in premožnejših staršev, ki so praviloma samostane, v katere so jih pošiljali, tudi primerno dotirali, lahko naučile branja in pisanja, različnih verskih tekstov kot tudi različnih ročnih del in nenazadnje takratnih vedenjskih norm. A kako težko je bilo priti laičnim ženskam v srednjem veku do vsaj kolikor toliko primerne izobrazbe, kaže primer dominikank v Velesovem, kjer je kranjsko plemstvo šele 1505 izprosilo od oglejskega patriarha dovoljenje, »da smejo nune v samostanski šoli poučevati dekleta, posebno ona, ki so plemenitega stanu.«²⁸ Za kmečka in meščanska dekleta pa so bile perspektive še toliko slabše.

Kot smo videli že na primeru Sigismunda Herbersteina, se je šolska pot marsikaterega dečka začela v župnijski šoli. Na njih so učili župniki in vikarji ali pa že posebej za to delo nastavljeni učitelji tiste otroke, katerih starši so pokazali ustrezno zanimanje – in bili pripravljeni plačevati šolnino. Prvinsko so bile namenjene vzgoji ministrantov in cerkvenih pevcev in so zato posredovale osnovno znanje o veri, šolarčki pa so se naučili še brati in ponekod tudi pisati. Nedvomno so se učili tudi osnov latinščine, sicer pa je moral pouk na tej najbolj osnovni stopnji potekati v domačem jeziku. Predpostavljamo lahko, da so v slovenskem prostoru to bili slovenski, nemški in romanski govori; pač odvisno od okolja. Z imeni učiteljev so te župnijske šole prvič otipljive od začetka 13. stoletja naprej, ko se npr. v Izoli 1212 omenja tamkajšnji duhovnik Peter kot šolski in korni mojster, *magister schole et chori*, v Piranu pred 1216 *magister scoliarum* Dominik, ki je bil tudi duhovnik, ali pa 1224 v Mariboru nek *scolasticus* Karel.²⁹ Vsekakor je bilo teh šol na Slovenskem kar nekaj, ugodna klima za njihovo delovanje je bila zlasti v mestnih naselbinah, kjer se je v rastočih in gospodarsko razvijajočih se okoljih kazala vedno večja potreba po branja in pisanja večših ljudeh.

Tak razvoj je logično vodil v ustanavljanje mestnih šol, kjer je pouk iz pragmatičnih razlogov potekal v živih jezikih okolja, v katerem so delovale in ki so bile usmerjene v tista znanja, ki so jih potrebovali meščani pri svojem poslovanju in gospodarskem

²⁶ Mlinarič, Kartuziji Žiže in Jurklošter, 495 sl.

²⁷ Coppini, Vergerius, 1521; gl. tudi op. 45.

²⁸ Schmidt, Zgodovina šolstva 1, 21; gl. tudi Kovačič, Ženska v plemiškem kontekstu, 234 sl.

²⁹ Podrobneje gl. Schmidt, Zgodovina šolstva 1, 22 sl.

udejstvovanju. Mestne šole so bile predvsem šole za laike, kar pa ne pomeni, da cerkev v njih ni imela nobene besede. Tako so npr. 1418 ljubljanski župnik, mestni sodnik in mestni svet skupaj naslovili prošnjo na mestnega gospoda nadvojvodo Ernesta Železnega, da jim odobri obnovitev šole pri sv. Nikolaju, ki je svojčas propadla »zaradi zanikrnosti in nerednosti prejšnjega župnika in meščanov«. Nadvojvoda je prošnjo ugodil, a dovoljenje, da učitelj v njej poučuje »gramatiko in druge začetne vede«, je dal pristojen škof – oglejski patriarh. 1474 se je zoper škofjeloškega glavarja in gradiščana Jurija Lambergerja in mestne oblasti pritožil tamkajšnji župnik, ker so novega učitelja nastavili brez njegove vednosti. Do konflikta je prišlo tudi v Kranju, kjer je sicer izjemen in umetnosti zelo naklonjen župnik Koloman iz spodnjeavstrijskega Mannswörtha, ki je kranjski župniji 1412 poklonil tri čudovite liturgične kodekse, dal 1423 krakomalo porušiti šolsko poslopje, da bi na njenem zemljišču sezidal župnišče. Tudi učitelji so v vedno večji meri prihajali iz laičnih vrst in eden med njimi je zagotovo bil ljubljanski meščan *maister Peter der schulmeister und purger* iz leta 1363. Prav omembe takšnih in podobnih »šolmoštrov« so največkrat indic za obstoj mestnih šol v srednjeveških mestih, ki so jih imenovali tudi »nemške šole« – v razliko od »latinskih« samostanskih in stolnih šol. Viri tako od 13. stoletja naprej kažejo obstoj mestnih šol v številnih slovenskih mestih od Pirana, Izole, Kopra preko Gorice, Škofje Loke, Ljubljane, Kranja, Kamnika do Višnje gore, Črnomlja, Maribora, Ptuja in še bi lahko naštevali, čeprav je hkrati potrebno dodati, da neredko na podlagi omemb ni mogoče zanesljivo odločiti, ali je šlo za mestno, župnijsko ali pa kakšno drugo šolo.³⁰

Kljub tudi občutnim razlikam v nivoju posredovanega znanja pa je za vse te šole – od stolnih in samostanskih do župnijskih in mestnih – značilno, da si učenci na njih višje izobrazbe, ki jo je predstavljal iz antike prevzet in s krščanskimi vzgojnimi cilji prežet sistem sedmih svobodnih umetnosti, *septem artes liberales*, niso mogli pridobiti. V vsem vzhodnoalpskem prostoru je bilo namreč do ustanovitve dunajske univerze 1365 mogoče samo v Salzburgu absolvirati popoln program sedmih umetnost.³¹ Ta je bil sestavljen iz trivija z gramatiko, retoriko in dialektiko, ter kvadrivija z matematiko, geometrijo, astronomijo in glasbo, medtem, ko v šolah pri nas ni izpričan niti popoln trivij. Še najbolj so se mu približali v stolni šoli Kopru, kjer so poučevali gramatiko in retoriko, medtem, ko je v samostanskih šolah v Bistri in Stični, v župnijski šoli v Ljubljani ter v mestnih šolah v Izoli in Trstu izpričan le pouk gramatike.³²

Kdor je hotel doseči višjo izobrazbo, kdor je hotel poslušati predavanja iz *septem artes liberales*, prava, medicine ali teologije, je moral torej zapustiti domovino in iti na univerze v tujino, ki so jih začeli ustanavljati od 12. stoletja naprej. Za sholarje iz kasnejših notranjeavstrijskih dežel so bile zlasti zanimive severnoitalijanske in srednjeevropske univerze, čeprav jih srečamo tudi na drugih univerzah, kot je npr. bila pariška, kjer si je konec 14. stoletja pridobil akademsko stopnjo magistra artistične fakultete in doktorja teološke fakultete Jurij iz Brežic (*Georgius de Rayn, Georgius de Sclavonia*), ki je bil kasneje stolni kanonik v Toursu in je na pariško Sorbono privabil tudi več svojih rojakov iz današnje Slovenije in Hrvaške.³³ Še pred pojavom univerz si je v Franciji, v prvi polovici 12. stoletja v stolni šoli v Chartresu odlično znanje pridobil Herman, ki je najverjetneje izvirjal s Koroške, čeprav možno tudi iz Istre ali celo Dalmacije in je v virih označen kot Slovan, *Sclavus*. Uveljavil se je predvsem kot prevajalec iz arabščine, iz katere je prevedel nekatera dela arabskih astronomov kot tudi grške klasike, predvsem pa je na pobudo

30 Podrobneje gl. Schmidt, Zgodovina šolstva 1, 24 sl.

31 Hermann, Wissenschaft und Bildung, 1073 sl.

32 Schmidt, Zgodovina šolstva 1, 33.

33 O njem gl. Šumrada, Jurij iz Brežic, 287 sl.

clunyskega opata Petra Častitljivega (*Venerabilis*) skupaj z Robertom iz Chestra v Španiji med letoma 1141 in 1143 prvi prevedel v latinščino Koran.³⁴

Severnoitalijanski univerzi v Bologni (ustanovljena pred 1150) in Padovi (ustanovljena 1222) sta bili zanimivi zlasti za tiste sholarje iz naših krajev, ki so želeli na tamkajšnjih zelo uglednih juridičnih fakultetah študirati kanonsko in/ali civilno (rimsko) pravo in so praviloma predtem absolvirali »osnovni« študij na artistski fakulteti kakšne srednjeevropske univerze. Tako sta na bolonjski univerzi že leta 1319 in 1334 študirala slovenjegraški župnik Pilgrim in neki Nikolaj iz Gorice, 1412 pa je med tamkajšnjimi sholarji zabeležen tudi nezakonski (a kasneje legitimirani) istoimeni sin celjskega grofa Hermana II., ki je bil kasneje škof v Freisingu in Tridentu († 1421) in kateremu je dal oče v opatijski (danes stolni) cerkvi v Celju postaviti lep nagrobnik. Še več študentov s slovenskega ozemlja je v 15. stoletju zabeleženih v bližji Padovi. Velika večina med njimi so bili župniki – npr. iz Mengša, Kranja, Radovljice, Moravč, Kamnika, Žužemberka, Vuzenice, Laškega, Slovenskih Konjic – pa tudi ljubljanski stolni kanoniki ipd., ki so si od svojih škofov izprosili dovoljenje, da so smeli zaradi študija zapustiti svoje službe in beneficije in katerim je izobrazba odpirala pot do še višjih služb in boljšega družbenega položaja. Eden takšnih padovanskih študentov kanonskega prava je bil v letih 1446–1451 tudi župnik v Stražišču pri Kranju in zagrebški kanonik ter diplomant dunajske artistske fakultete Sigismund (Žiga) Lamberg, kasnejši prvi ljubljanski škof († 1488). Iz kanonskega prava je v Padovi 1501 doktoriral tudi Lambergov naslednik na ljubljanski škofovski stolici – Krištof Ravbar (1476–1536), vsestranska renesančna osebnost in odločujoča figura javnega življenja na Kranjskem v prvi tretjini 16. stoletja. Kot Ravbarjev spremljevalec in kasneje njegov tajnik je v Padovi konec 15. stoletja študiral tudi Avgustin Prygl-Tyfernus iz Laškega (ok. 1470–1535), ki se je uveljavil kot humanist, arhitekt in kot eden prvih srednjeevropskih antikvarjev-epigrafikov. Izmed padovanskih študentov s slovenskega ozemlja velja omeniti še Tomaža Prelokarja iz Celja († 1496), kateremu je ravno odlična izobrazba omogočila, da je kljub verjetno skromnemu socialnemu izvoru naredil imenitno kariero: 1448 je dosegel artistski bakalavrij na dunajski univerzi, kjer je nekaj časa predaval, nato si je 1466 v Padovi pridobil juridični doktorat in stopil v službo cesarja Friderika III. 1477 je postal prošt kolegiatnega kapitlja pri sv. Štefanu in s tem kancler dunajske univerze, bil verjetno že od 1471 prvi humanistični učitelj bodočega cesarja Maksimilijana I. in postal končno 1491 škof na drugi najstarejši nemški škofiji v Konstanci ob Bodenskem jezeru.³⁵

Pravo je na padovanski univerzi nekaj časa študiral tudi Brikcij Preprost iz Celja (ok. 1445–1505), katerega bogata kariera je bila drugače povezana z dunajsko univerzo, kjer je bil po študiju na artistski in teološki fakulteti njen dolgoletni profesor, trikrat dekan artistske in osemkrat teološke fakultete, ter dvakrat, 1491 in 1497, tudi rektor univerze. Brikcij Preprost, pa tudi zgoraj že omenjeni Tomaž Prelokar ali nekoliko kasnejši Luka Dobrepoljski († 1562),³⁶ sodojo v vrsto ljudi s slovenskega ozemlja, ki so zlasti v času humanizma naredili na dunajski univerzi lepe profesorske kariere; gotovo pa sta v tej vrsti med zgodnejšimi bila župnik Mihael iz Laškega, doktor artistske ter medicinske fakultete, ki je bil leta 1419 rektor dunajske univerze, kot tudi Nikolaj iz Slovenj Gradca, ki je rektorski položaj zasedal leta 1439 in je bil 1421–1435 aktiven magister na artistski fakulteti, 1439 pa je kot doktor predsedal na teološko fakulteto. Nasploh je bila dunajska univerza tista ustanova, kamor je hodilo – in to ne samo v srednjem veku, ampak vse do propada monarhije 1918 – študirat največ ljudi s slovenskega ozemlja. Iz univerzitetnih

³⁴ Gantar, Herman de Carinthia, 225 sl.

³⁵ Najboljši pregled študentov (in univerzitetnih učiteljev) s slovenskega ozemlja, ki je tudi podlaga gornjemu povzetku, prinaša Simoniti, Humanizem na Slovenskem, 119 sl.

³⁶ O slednjem gl. nazadnje Wakounig, Lukas Drinak, 234 sl.

matrik, ki so jih začeli voditi 1377, je razvidno, da je bilo do leta 1518 na dunajsko univerzo vpisanih 585 študentov s Koroške, 695 s Štajerske in Prekmurja, 904 s Kranjske in 87 s Primorja.³⁷ V slabem poldrugem stoletju je torej na dunajski univerzi študiralo kar 2271 ljudi s prostora, katerega največji del je bilo ravno slovensko ozemlje, čeprav jih zato še ne moremo opredeliti kot Slovence, saj ni mogoče ugotoviti niti kolikim med njimi je bila slovenščina materni ali pogovorni jezik, niti je tedaj obstajala neka slovenska etnična ali nacionalna zavest, ki se je izoblikovala šele veliko kasneje. Niti študentje s Kranjske, ki jih je bilo presenetljivo veliko – po neki drugi statistiki so v obdobju med 1450 in 1550 predstavljali kar 7 % avstrijske akademske nacije, ki je bila čisto geografska oznaka in so vanjo spadali študentje iz habsburških dežel in Italije³⁸ – po svojem izvoru seveda niso bili jezikovno homogeni, čeprav je upravičeno pričakovati, da so morali v veliki večini izvirati iz okolji, kjer so doma govorili slovensko.

Ob teh visokih številkah pa je potrebno opozoriti, da niso vsi imatrikulirani študentje študija tudi končali. Osip je bil praviloma zelo velik; na artistični fakulteti večina sholarjev ni absolvirala celotnega kurza in je zapustila fakulteto ne da bi dosegla kakšno akademsko stopnjo ali pa kvečjemu bakalavreat, ki ga je povprečno pridobila le četrtnina ali petina vpisanih študentov; stopnjo magistra pa je doseglo še toliko manj imatrikuliranih študentov. Prav tako velja opozoriti, da nam matrike dunajske univerze s podatki o plačanih taksah, ki so se razlikovale glede na premoženjsko stanje imatrikuliranih študentov, dajejo dober vpogled v njihovo socialno zaledje in izvor. V razliko od severnoitalijanskih univerz, kjer med imeni iz slovenskih krajev naletimo skoraj izključno na pripadnike plemiških družin ali pa na pripadnike cerkvene hierarhije, ki so imeli kakšen beneficij, s katerim so si lahko privoščili tamkajšnji drag študij, je bil študij na dunajski univerzi dostopen vsem socialnim skupinam od plemiške aristokracije preko srednjega sloja meščanskih trgovcev in obrtnikov do podeželskega kmečkega prebivalstva in celo revežev, ki so bili sploh oproščeni plačanja takse. Marsikomu s spodnjega družbenega roba so študij omogočale štipendije, ki so jih ustanavljali dobrotniki, kakršen je bil tudi že omenjen Brikcij Preprost. V svoji oporoki je 1505 določil, da se del njegovega premoženja uporablja za dve študentski štipendiji, ki sta bili namenjeni njegovim sorodnikom ali rojakom. Določilo je bilo kmalu razumljeno tako, da sta štipendiji namenjeni kranjskim študentom.³⁹

Judje dostopa na univerzo in niti v ostale nižje oblike izobraževalnega »sistema« niso imeli. Kot posebna verska, kulturna, socialna in pravna skupnost so v srednjeveških mestih živeli znotraj svojih judovskih občin, kjer so imeli tudi svojo (versko) vzgojo, izobraževanje in s tem zvezano šolstvo.⁴⁰ V ospredju je bil verski pouk, ki se je začel že v rosnih letih in je potekal deloma doma, deloma v sinagogi, deležni pa so ga bili samo dečki. Učitelji so bili velikokrat kar očetje ali pa »študentje« talmuda, ki so otroke učili hebrejščino in toro (pentatev) ali pet Mojzesovih knjig; minimalni cilj tega pouka je bil usposobiti učenca, da bodo kot odrasli in polnopravni člani skupnosti lahko aktivno sodelovali pri božji službi v sinagogi. V bolj institucionalizirani obliki je potekal višji študij talmuda, ki je lahko trajal tudi desetletje in se je začel v najstniških letih. Talmudska šola, *ješiva*, ni služila samo za šolanje rabinov, ampak je njeno nekajletno obiskovanje sodilo v življenjepis vsakega neporočenega mladega moškega iz dobre hiše in je zviševalo njegove možnosti za ugodno poroko.⁴¹ Prav na ta takšno vrsto šole se verjetno nanaša omemba

37 Gl. Ožinger, Študenti iz slovenskih dežel, 149 sl.; isti, Slovenci na dunajski univerzi, 29 sl. Gl. tudi Janžekovič, Slovenski študentje na dunajski univerzi, 167 sl.

38 Simoniti, Humanizem na Slovenskem, 126.

39 Simoniti, Humanizem na Slovenskem, 129 sl.

40 Gl. Jelinčič, Judje na Slovenskem, 356 sl.

41 Okvirno gl. Brugger, Keil, Lichtblau Lind, Staudinger, Geschichte der Juden, 96 sl.

judovske šole (*Judenschul*) v Mariboru leta 1477, v katerem je bila najpomembnejša in tudi po številu največja judovska skupnost na Slovenskem v srednjem veku.⁴² Predpostavljamo lahko, da so podobne šole (učilnice), kjer so se moški zbirali k preučevanju talmuda, obstajale tudi v drugih mestih z judovskimi skupnostimi kot so bili npr. Piran, Koper, Trst, Čedad, Beljak, Velikovec, Št. Vid, Breže, Celje, Slovenska Bistrica, Ptuj, Gradec, Judenburg. Tako kot njihovi krščanski kolegi – sholarji – so bili tudi študentje talmuda zelo mobilni, kajti študij pri čim več izvrstnih in slavnih učiteljih je povečeval ugled bodočega rabina. V ješivah, ki sta jih npr. vodila rabina Šalom bar Izak Sekel iz Dunajskega Novega mesta in Israel Isserlein iz Maribora, so študirali mladeniči iz cele Nemčije, severne Italije, Šlezije, Češke, Moravske, Madžarske in menda celo iz Bizanca.⁴³ Kot kuriozum in v glavnem nepoznano dejstvo je za konec tega prispevka omeniti, da so v Benetkah že leta 1519 natisnili dva korpusa Isserleinovih respoz.⁴⁴ Ena prvih tiskanih knjig kakšnega avtorja z današnjega slovenskega ozemlja, je torej delo mariborskega Juda.⁴⁵

Viri in literatura

Viri

- Capitulare Olonnense ecclesiasticum primum* (ed. Alfred Boretius, MGH Capitularia regum Francorum 1, Hannover 1883) 326–327.
Codice Diplomatico Istriano 1–5 (ed. Pietro Kandler, Trieste 1986).
Conversio Bagoariorum et Carantanorum (ed. Fritz Lošek, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg, MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) 90–135.
D. Kar. I. – Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata (ed. Engelbert Mühlbacher, MGH Diplomatum Karolinorum 1, Hannover 1906).
Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 4 (izd. Franc Kos, Ljubljana 1915), 5 (izd. Franc Kos, ur. Milko Kos, Ljubljana 1928).
Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89) (izd. Darja Mihelič, Viri za zgodovino Slovencev 7, Ljubljana 1984).
Urbarji salzburske nadškofije (izd. Milko Kos, Viri za zgodovino Slovencev 1, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1, Ljubljana 1939).

Literatura

- Bernhard Günther, Die Bibliothekschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach (1484). Ein Beitrag zum Humanismus in Innerösterreich, v: Darja Mihelič (ur.), *Ad fontes. Otoprepčev zbornik* (Ljubljana 2005) 187–196.
 Bizjak Matjaž, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospojev na Slovenskem* (Thesaurus memoriae – Dissertationes 2, Ljubljana 2003).
 Brugger Eveline, Keil Martha, Lichtblau Albert, Lind Christoph, Staudinger Barbara, *Geschichte der Juden in Österreich. Österreichische Geschichte* (Wien 2006).

⁴² Jelinčič, Judje na Slovenskem, 278.

⁴³ Jelinčič, Judje na Slovenskem, 404 sl.; Brugger, Keil, Lichtblau, Lind, Staudinger, Geschichte der Juden, 99.

⁴⁴ Jelinčič, Judje na Slovenskem, 406.

⁴⁵ Prvo tovrstno tiskano delo je bil nemara zgoraj že omenjeni traktat (gl. op. 27) Petra Pavla Vergerija (starejšega) De ingenuis moribus, ki je do 1500 doživel najmanj dvajset izdaj, od katerih sega najstarejša v leto 1470 (Benetke) ali pa 1471 (Brescia) (gl. <http://history.hanover.edu/texts/verg.html>; september 2010).

- Chiesa Paolo (a cura di), *Paolino di Aquileia e il contributo italiano all'Europa carolingia. Atti del convegno internazionale di studi* (Udine 2004).
- Chiesa Paolo, Paolino, patriarca di Aquileia, v: *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani, I. Il Medioevo* (Udine 2006) 641–650.
- Coppini Donatella, Vergerius, v: *Lexikon des Mittelalters* 8 (Stuttgart-Weimar 1999) 1521.
- Dopsch Heinz, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: Heinz Dopsch, Hans Spatzene-gger (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg ²1983) 157–228.
- Dopsch Heinz, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: 1000 Jahre Ostar-rihi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orien und Okzident (Pro Oriente 20, Innsbruck-Wien 1997) 88–139.
- Dopsch Heinz, Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum, v: Rajko Bratož (izd.), *Slove-nija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze* (Situla 39 – Razprave I. Razreda SAZU 18, Ljubljana 2000) 659–692.
- Dopsch Heinz, Salzburg zur Zeit Erzbischof Arns, v: Meta Niederkorn-Bruck, Anton Scharer (Hg.), *Erzbischof Arn von Salzburg* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40, Wien-München 2004) 27–55.
- Dular Anja, *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja* (Knjižnica kronike 7, Ljubljana 2002).
- Fornasir Giuseppe (a cura di), *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato* (Fonti e studi di storia sociale e religiosa 4, Udine 1988).
- Fräss-Ehrfeld Claudia, *Geschichte Kärntens I: Das Mittelalter* (Klagenfurt 1984).
- Golia Ludovik Modest, Herbersteinovo življenje, v: Sigismund Herberstein, *Moskovski zapiski* (Ljubljana 2001) 187–195.
- Gantar Kajetan, Herman de Carinthia, v: *Jezik in slovstvo* 10 (1965) 223–232.
- Hermann Karl Friedrich, Wissenschaft und Bildung, v: Heinz Dopsch, Hans Spatzene-gger (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/2* (Salzburg ²1983) 1071–1085.
- Janžekovič Janez, Slovenski študentje na dunajski univerzi v 16. stol., v: *Kronika* 25 (1977) 167–177.
- Jelinčič Klemen, *Judje na Slovenskem v srednjem veku* (Ljubljana 2009).
- Kos Dušan, *Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300* (Gradivo in razprave 14, Ljubljana 1994).
- Kovačič Mojca, *Ženska v plemiškem kontekstu v srednjem veku na Slovenskem* (tipkopi-sna doktorska disertacija 2007).
- Leicht Pier Silverio, Il primo tentativo di costituire un'università nella Venezia orientale, v: *Memorie Storiche Forogiuliesi* 6 (1910) 1–14.
- Leicht Pier Silverio, Scuole superiori e vita studentesca nel Friuli medioevale, v: *Memorie Storiche Forogiuliesi* 21 (1925) 1–17.
- Mikhailov Nikolai, *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine. Rokopisna doba slovenske-ga jezika (od XIV. stol. do leta 1550)* (Trst 2001).
- Mlinarič Jože, *Kartuziji Žiže in Jurklošter* (Maribor 1991).
- Ožinger Anton, Slovenci na dunajski univerzi od ustanovitve do konca 16. stoletja, v: Darja Mihelič (ur.), *Dunaj in Slovenci* (Ljubljana 1994) 19–41.
- Ožinger Anton, Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku (1365–1518), v: *Kronika* 23 (1975) 149–153.
- Piussi Sandro (a cura di), *XII centenario del concilio di Cividale (796–1996). Convegno storico-teologico – Atti* (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26, Udine 1998).
- Schmidt Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem* 1 (Ljubljana ²1988).

- Simoniti Primož, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja* (Ljubljana 1979).
- Štih Peter, Ženski samostan v Kopru leta 908 – prezrta najstarejša monastična ustanova na ozemlju Republike Slovenije, v: Darja Mihelič (ur.), *Ad fontes. Otoprepčev zbornik* (Ljubljana 2005) 43–60.
- Šumrada Janez, Jurij iz Brežic in njegovo pojmovanje devišstva, v: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (Celje 2004) 287–292.
- Tavano Sergio, Bergamini Giuseppe (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Ginevra-Milano 2000).
- Thelian Werner, Die Lateinschule des Benediktinerstiftes St. Paul bis zur Aufhebung 1782/87, v: *Schatzhaus Kärntens. Landesausstellung St. Paul 1991. 900 Jahre Benediktinerstift. Bd. 2: Beiträge* (Klagenfurt 1991) 373–379.
- Wakounig Marija, Lukas Drinak alias iz Dobropolj alias Gutenfelder alias Bonicampus alias Agathopedius, v: Kurt Mühlberger, Meta Niederkorn-Bruck (Hg.), *Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren. 14.–16. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 56, Wien-München 2010) 234–244.
- Wiesflecker Hermann, Der Mensch Siegmund von Herberstein, v: Gerhard Pferschy (Hg.), *Siegmund von Herberstein. Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Rußlandkunde und die europäische Diplomatie* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 17, Graz 1989) 3–15.
- Wolfram Herwig, Arn von Salzburg (785/98–821). Salzburgs erster Erzbischof, v: Peter F. Kramml, Alfred Stefan Weiß (Hg.), *Lebensbilder Salzburger Erzbischöfe aus zwölf Jahrhunderten. 1200 Jahre Erzbistum Salzburg* (Salzburg Archiv 24, Salzburg 1998) 9–22.
- Wolfram Herwig, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Zwitter Fran, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, v: *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969* (Ljubljana 1969) 13–51.
- Žnidaršič Golec Liljana, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila* (Acta Ecclesiastica Sloveniae 22, Ljubljana 2000).